

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ КЛІМАТУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ І ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

LEGAL ENSURING THE PROTECTION OF FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE THROUGH THE PRISM OF THE PRINCIPLE OF LEGALITY AND INTERPRETATION OF LEGISLATION

Жеребцова С.С., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Кізілова К.О., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Лісовська В.С., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується вплив зміни клімату на фундаментальні права людини і тлумачення законодавства кризь призму законності. У науковій роботі також проглядається взаємозв'язок цих трьох складових. Зазначається, що зміни клімату, особливо викликані антропогенною діяльністю, підіймають важливі питання щодо справедливості, правової обґрунтованості й дотримання прав людини в умовах нових кліматичних реалій. Окрім того, ця глобальна проблема має серйозний вплив на фундаментальні права людини, як-от право на життя, здоров'я, житло, особисту недоторканність, а також свободу вибору місця проживання.

Автори зазначають, що зміни клімату не просто впливають на стан навколишнього природного середовища, вони безпосередньо зачіпають існування й добробут сучасного суспільства. Міжнародне співробітництво грає важливу роль у вирішенні проблеми зміни клімату. Окрім того, у статті наводиться зв'язок між змінами клімату і природним правом людини на життя, який полягає в тому, що зміни клімату можуть створити серйозні загрози для життя і здоров'я людей, а також порушити це фундаментальне право.

Автори також виокремили аспекти, за якими проглядається взаємозв'язок між зміною клімату і природним правом людини на життя. До того ж, у статті наведено низку судових рішень, у яких розглянуто вплив зміни клімату на природне право людини на життя. Окрім того, автори розглянули роль тлумачення законодавства в тих країнах, які не мають кодифікованих конституцій.

Також автори розглянули принцип законності. Вони зауважили, що принцип законності є одним із фундаментальних принципів правової системи багатьох країн і визначає, що дії державних органів, а також фізичних та юридичних осіб, повинні відповідати законам і не суперечити їхньому змісту.

Наприкінці автори розглянули аспекти, за якими проглядається тісний взаємозв'язок між зміною клімату, фундаментальними правами людини і тлумаченням законодавства. Автори дійшли висновку про те, що зміни клімату, основні права людини і тлумачення законодавства є взаємопов'язаними й відіграють важливе значення для забезпечення захисту прав і свобод людини кризь призму кліматичних викликів.

Ключові слова: зміни клімату, права людини, тлумачення законодавства, законність, право на життя.

The article examines the impact of climate change on fundamental human rights and the interpretation of legislation through the lens of legality. The relationship between these three components is also visible in the scientific work. It is noted that the climate change, especially that caused by anthropogenic activities, raises important questions regarding justice, legal validity and observance of human rights in the conditions of new climatic realities. In addition, this global problem has a serious impact on fundamental human rights, such as the right to life, health, housing, personal integrity, and the freedom to choose one's place of residence.

The authors note that the climate change does not just affect the state of nature, it directly affects the existence and well-being of modern society. International cooperation plays an important role in solving the problem of climate change. In addition, the article makes a connection between the climate change and the natural human right to life, which is that climate change can create serious threats to people's life and health, as well as violate this fundamental right.

The authors also singled out aspects that show the relationship between the climate change and the natural human right to life. In addition, the article provides a number of court decisions that consider the impact of climate change on the natural human right to life. In addition, the authors considered the role of interpretation of the legislation in those countries that do not have codified constitutions.

The authors also considered the principle of legality. They noted that the principle of legality is one of the fundamental principles of the legal system of many countries and determines that the actions of state bodies, as well as individuals and legal entities, must comply with laws and not contradict their content.

At the end, the authors considered the aspects that show the close relationship between climate change, fundamental human rights and the interpretation of legislation. The authors concluded that the climate change, fundamental human rights and the interpretation of legislation are interrelated and play an important role in ensuring the protection of human rights and freedoms through the prism of climate challenges.

Key words: climate change, human rights, interpretation of the legislation, legality, right to life.

Постановка проблеми. Сучасний світ стоїть перед надзвичайними загрозами, що постають від змін клімату, які вже сьогодні проявляються через екстремальні погодні явища, підвищення рівня морів, руйнування екологічних систем та інші небезпечні наслідки. Наразі стає очевидним, що ця глобальна проблема має серйозний вплив на фундаментальні права людини, включаючи право на життя, здоров'я, житло, особисту недоторканність, а також свободу вибору місця проживання. Тож виникає нагальна необхідність у ретельному аналізі і тлумаченні законодавства з метою забезпечення збалансованого підходу до запобігання настанню негативних наслідків від зміни клімату, який би враховував

інтереси та права сучасних і майбутніх поколінь. Проблема полягає в тому, що необхідно збалансувати захист природи й боротьбу зі зміною клімату із забезпеченням прав людини, які можуть бути обмежені або порушені під час реалізації заходів із правового регулювання екологічних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика відбивається в наукових працях таких учених, як О. Аверчев, Г. Анісімова, Г. Баллок, Н. Довбаш, І. Клименко, Є. Копиця, М. Краснова, О. Лозо, та ін. Водночас у юридичній літературі питання змін клімату та їхнього впливу на фундаментальні права людини залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті. Мета запропонованої статті – дослідити питання зміни клімату в розрізі фундаментальних прав людини і тлумачення законодавства крізь призму принципу законності.

Виклад основного матеріалу. Вплив зміни клімату на сучасне людство стає дедалі очевиднішим і болючішим. Перед нами постають не лише екологічні виклики, але й серйозна загроза фундаментальним правам та свободам, які є невід’ємною частиною гідного життя кожної людини. Зміни клімату, особливо викликані антропогенною діяльністю, порушують важливі питання щодо справедливості, правової обґрунтованості й дотримання прав людини в умовах нових кліматичних реалій. Зміни клімату не тільки впливають на стан природи, вони безпосередньо зачіпають існування й добробут сучасного суспільства. Тим часом фундаментальні права людини є однією з головних ознак цивілізованого суспільства, і їх захист та забезпечення стають завданнями найвищого пріоритету.

Перш ніж розглянути принцип законності більш детально, ми повинні дослідити взаємозв’язок між зміною клімату та правами людини. Звичайно, існує довга історія використання міжнародного права прав людини для захисту екологічних інтересів [1; 2]. Крім того, наявність фактичного та юридичного зв’язку між зміною клімату й основними правами людини більше не є припущенням. Така позиція була підтверджена на різних міжнародних форумах, а також викладена в судових рішеннях по всьому світу [3].

Зв’язок між зміною клімату і природним правом людини на життя полягає в тому, що зміни клімату можуть створити серйозні загрози для життя і здоров’я людей, а також порушити це фундаментальне право. Ось як вони пов’язані:

1) зміни клімату несуть загрозу життю людей. Зміни клімату включають у себе екстремальні погодні умови, підвищення рівня морів, руйнування екологічних систем, а також інші фактори, які можуть призвести до загрози життю людини. До того ж, зменшення доступності чистої води і продовольства, поширення хвороб, пов’язаних зі змінами клімату, можуть також загрожувати життю та здоров’ю людей;

2) право на життя є основою природного права. Право на життя є одним із найбільш фундаментальних прав людини, яке визнається як природне право, що належить кожній особі від народження до смерті. Це право закріплено в багатьох міжнародно-правових актах, таких як Загальна декларація прав людини [4] та Міжнародний пакт про громадянські й політичні права [5];

3) держави мають зобов’язання гарантувати право на життя своїм громадянам. Це включає в себе прийняття заходів для запобігання загрозам життю, включаючи заходи з мінімізації наслідків від зміни клімату й адаптації до них;

4) зміни клімату можуть призвести до руйнування інфраструктури. Наприклад, підвищення рівня морів може спричинити затоплення прибережних районів, що нестиме загрозу життю та майну людей;

5) зміни клімату можуть викликати конфлікти, а також змусити людей залишити свої домівки через екологічні кризи й боротьбу за ресурси. Це може призвести до масової міграції та погіршення глобальної безпеки.

Відображаючи зростаючий міжнародний консенсус, зв’язок між зміною клімату та правами людини визнається у преамбулі Паризької угоди [6], а також офіційно прийнятий у резолюціях Ради Організації Об’єднаних Націй із прав людини [7], та різних регіональних комісіях та асамблеях [8]. У справі «Teitiota v New Zealand» Комісія Організації Об’єднаних Націй із прав людини визнала, що зміна клімату та пов’язане з цим підвищення рівня моря загрожують життю й безпеці мешканців Кірібаті та створює реальний ризик порушення права на життя згідно зі статтею 6 Міжнародного пакту про громадянські й полі-

тичні права [9]. Водночас, у 2020 році Комітет Організації Об’єднаних Націй із прав людини прийняв історичне рішення про те, що країни не можуть депортувати людей, які стикаються з кліматичними ризиками, що порушують їхнє право на життя. Комітет заявив, що «враховуючи, що занурення цілої країни під воду є надзвичайно екстремальним ризиком, умови життя в такій країні можуть стати неспівставними з правом на гідне життя ще до того, як цей ризик буде реалізовано». Іоані Тейтіота програв свою справу, оскільки його позов був визнаний недостатньо переконливим, виходячи з конкретних обставин і доказів справи [10].

Вищезазначена справа торкається проблеми кліматичних біженців, що стає все більш актуальною у зв’язку зі зміною клімату. Кліматичні біженці – це люди, які покидають свої домівки через екологічні або кліматичні зміни, такі як природні катастрофи, руйнування екосистем, посухи, підняття рівня моря й інші зміни, безпосередньо пов’язані зі зміною клімату. Ця проблема ставить великі виклики для міжнародного співтовариства, оскільки існує потреба в розробці відповідних механізмів для захисту прав і гідності кліматичних біженців. Багато країн не мають чітких законів або міжнародних угод, що регулюють статус і захист кліматичних мігрантів. Міжнародно зусилля на рівні Організації Об’єднаних Націй та інших організацій спрямовані на розробку стратегій для вирішення цього питання й надання захисту та допомоги тим, хто стає жертвою екологічних криз. Однак це питання вимагає комплексного підходу й готовності країн співпрацювати для забезпечення стабільності та захисту тих, хто вимушений залишити свої домівки через екологічні виклики.

Нещодавно у справі «Torres Strait Eight v Australia» вісім жителів острова Торресової протоки та шестеро їхніх дітей подали скаргу до Комітету з прав людини на уряд Австралії, стверджуючи, що Австралія порушила їхні права згідно зі статтями 6 (право на життя), 17 (право на захист від свавільного втручання в особисте й сімейне життя та житло) і 27 (право на культуру) Міжнародного пакту про громадянські й політичні права через неспроможність уряду вирішити проблему зміни клімату [11]. Комітет вирішив справу на користь позивачів, вважаючи, що Австралія порушила їхні права на культуру та захист від свавільного втручання в особисте й сімейне життя та житло, але не право на життя. Дійшовши такого висновку, Комітет врахував тісний духовний зв’язок позивачів із їхніми традиційними землями та залежність їхньої культури від здоров’я навколишніх екологічних систем. Хоча більшість членів Комітету визнала, що в цій ситуації не було порушено право позивачів на життя, вона дійшла висновку, що «без рішучих національних і міжнародних зусиль наслідки зміни клімату можуть наразити людей» на таке порушення [11]. Проте в окремих думках, висловлених меншістю членів Комітету, було встановлено, що право позивачів на життя все ж таки було порушено.

Наприклад, у справі «Neubauer et al v Germany» йдеться про конституційну скаргу на Федеральний закон Німеччини про захист клімату [12]. Молоді заявники оскаржили Закон про захист клімату на тій підставі, що цільові показники скорочення викидів були недостатніми й порушували їхні права, захищені Конституцією Німеччини, Основним законом (Grundgesetz), включаючи право на життя та фізичну цілісність, право на власність та право на захист «природних джерел життя». Конституційний суд Німеччини постановив, що неспроможність Закону про захист клімату встановити цільові показники скорочення викидів парникових газів після 2030 року є обмеженням міжчасових гарантій свободи [12].

До того ж, Європейський суд із прав людини цієї весни чи не вперше взявся за розгляд екологічних позовів від громадян, що стосуються понад 30 європейських

держав. 29 березня 2023 року розпочався розгляд першої такої справи (Association of Senior Women for Climate Protection and Others v. Switzerland), що стосується впливу на здоров'я екстремальної спеки, зумовленої зміною клімату. Позов до Європейського суду з прав людини подала цюрихська громадська асоціація KlimaSeniorinnen, що об'єднує пенсіонерок, середній вік яких становить 73 роки. У своєму позові вони заявляють про «згубний вплив зміни клімату на життя і здоров'я людини» та стверджують про негативні наслідки кліматичних змін, які безпосередньо зумовлюють порушення цілої низки основоположних прав і свобод, закріплених у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [13].

Окрім того, цієї осені португальські екоактивісти подали позов до Європейського суду з прав людини з метою змусити владу країн зробити все можливе для захисту клімату. Позов подали шестеро екоактивістів із Португалії. А почалося все ще у 2017 році, коли внаслідок небувалої спеки їхню країну охопили жахливі лісові пожежі. Три роки активісти збирали необхідні для позову документи: вони спираються на статті 2, 8 та 14 Європейської конвенції з прав людини. Наголошується, що через пожежі та спеку, викликані зміною клімату, людське право на життя, психічне та фізичне здоров'я опинилося під загрозою. У позові згадується 27 країн-членів Європейського Союзу, зокрема, Німеччина, Австрія, Італія, Франція, Греція, Кипр, Хорватія, Бельгія, Болгарія тощо. Для Європейського суду з прав людини це перший процес щодо збереження клімату. Також уперше позов подано проти такої кількості країн [14].

Розглядаючи питання правового забезпечення захисту основоположних прав людини в контексті зміни клімату, не можна не згадати Грету Тунберг, шведську активістку, яка стала відомою завдяки своїм публічним закликам у сфері боротьби зі зміною клімату. Вона стала важливим голосом молоді у глобальному русі за захист клімату. Грета почала свою активну діяльність у серпні 2018 року, коли почала проводити щотижневі страйки перед парламентом Швеції під гаслом «Шкільний страйк за клімат». Вона вимагала від уряду вжиття ефективних заходів для боротьби зі зміною клімату відповідно до Паризької угоди. Її промова на конференції COP24 у грудні 2018 року отримала широкий резонанс і привернула увагу глобальної громадськості. Грета висловлювала своє розчарування діями світових лідерів у питанні зміни клімату та закликала їх вжити більш рішучих заходів.

Із того часу Грета Тунберг стала символом молодіжного руху за клімат та продовжує активно працювати над підвищенням уваги до питань екології та клімату. Вона брала участь у численних міжнародних заходах, виступала перед Організацією Об'єднаних Націй і продовжує мобілізувати молодь та громадян для вимоги конкретних дій у сфері клімату. Грета також активно використовує соціальні мережі для поширення своїх ідей та сприяння обміну інформацією у глобальному масштабі.

Проілюструвавши зв'язок між зміною клімату та фундаментальними правами людини, ми переходимо до розгляду ролі, яку тлумачення законодавства може відігравати як механізм для забезпечення такого зв'язку крізь призму правового обґрунтування. Деякі вищезгадані успішні кейси ґрунтуються на порушеннях прав людини, які підлягають судовому розгляду на основі кодифікованих конституцій. Що ж робити тим країнам, які не мають таких Основних законів, але мають обширну законодавчу базу, як-от Нова Зеландія, Австралія та Сполучене Королівство?

По-перше, суди в кожній із цих країн спираються на міжнародне договірне право, включно з міжнародними договорами з прав людини, щоб отримати необхідну інформацію для тлумачення національних законів, де це дійсно необхідно. Австралія, Нова Зеландія та Великобританія є дуалістичними державами; вони ратифікували різні між-

народні договори з прав людини [15; 16], і зобов'язання з таких договорів були імplementовані в національне законодавство. Деякі юрисдикції наділили суди повноваженнями тлумачити національне законодавство таким чином, щоб воно відповідало нормам міжнародного права й документам із прав людини шляхом прийняття відповідних законодавчих положень. Тим не менш, у кожній із цих країн існує загальне право, яке передбачає, що суди тлумачать національне законодавство відповідно до зобов'язань за міжнародним договором, де це можливо, незалежно від того, чи було це законодавство прийнято з метою виконання відповідного тексту договору [17, с. 53].

По-друге, Нова Зеландія та Сполучене Королівство мають законодавчі Білли про права, які вимагають від судів тлумачити законодавство відповідно до перелічених прав, де це можливо [17, с. 53].

По-третє, при тлумаченні законодавства суди в цих трьох країнах для захисту основних прав спираються на принцип законності. У широкому розумінні принцип законності є загальноправовим принципом тлумачення закону, який надає перевагу узгодженому з правами тлумаченню законодавства, де це є можливим [17, с. 54].

Що ж до засади законності, то, на нашу думку, принцип законності – це законодавча конструкція, яка захищає основні права, свободи та цінності людини від порушення загальним або неоднозначним законодавством.

Останнім часом засада законності виступає в ролі принципу, що регулює відносини між законодавчою, виконавчою владою та судами [18, с. 532]. Така нова інтерпретація діє для посилення судової прихильності цьому принципу. Лорд Хоффманн заявив, що цей принцип є «презумпцією загального застосування, що діє як конституційний принцип» [18, с. 534].

Таким чином, ми вважаємо, що принцип законності є одним із фундаментальних принципів правової системи багатьох країн і визначає, що дії державних органів, а також фізичних та юридичних осіб, повинні відповідати законам і не суперечити їхньому змісту.

Оскільки зв'язок між зміною клімату й основними правами є достатньо чітко встановленим, надалі пропонуємо розглянути зв'язок між трьома такими поняттями, як зміни клімату, фундаментальні права людини і тлумачення законів.

Зв'язок між зміною клімату, основними правами людини і тлумаченням законів є вкрай важливим і має різноманітні значення:

1) зміни клімату можуть створювати загрозу для таких основних прав людини, як право на життя, право на житло, право на доступ до сприятливого навколишнього середовища тощо. До того ж, зміни клімату можуть призвести до природних катастроф, які безпосередньо зможуть порушити ці права в майбутньому. У цьому контексті тлумачення законів відіграє важливе значення для забезпечення захисту таких прав;

2) зміни клімату визначають обов'язок держав приймати конкретні заходи для мінімізації негативних наслідків і зменшення впливу на права людини. Тлумачення законів у цьому контексті визначає, як держави повинні виконувати ці обов'язки, включаючи прийняття заходів щодо зменшення викидів парникових газів, адаптації до зміни клімату та забезпечення захисту населення від катастроф;

3) зміни клімату є глобальним явищем, тож тлумачення законодавства має включати в себе виконання міжнародних зобов'язань.

Загалом для забезпечення захисту основних прав та свобод людини, а також ефективної боротьби з екологічними викликами, що пов'язані зі зміною клімату, потрібно застосовувати тлумачення законів. Тлумачення законів може варіюватися в різних юрисдикціях, але водночас воно завжди повинно враховувати правові й етичні стандарти в рамках міжнародного співтовариства.

Тож зміна клімату, основні права людини і тлумачення законів є взаємопов'язаними й відіграють важливе значення для забезпечення захисту прав і свобод крізь призму кліматичних викликів.

Висновки. На сьогодні зміни клімату вже стали реальністю; вони загрожують життю, здоров'ю та добробуту людей на всій планеті. Фундаментальні права людини, як-от право на життя, право на здоров'я, право на житло та інші, порушуються через екстремальні погодні явища, відсутність доступу до чистої води та продовольства, загрозу поширення хвороб, пов'язаних зі змінами клімату тощо.

Тлумачення законів стає надзвичайно важливим, оскільки воно визначає, які заходи повинні бути прийняті для забезпечення захисту основних прав людини в умовах зміни клімату. Воно включає в себе прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на зменшення

викидів парникових газів, адаптацію до зміни клімату, забезпечення безпеки житла та боротьбу з екологічними наслідками. Міжнародне співробітництво грає важливу роль у вирішенні проблеми зміни клімату. Міжнародні угоди, як-от Паризька угода, Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату [19], зобов'язують держави до спільних дій у цьому питанні. Таке співробітництво є важливим для забезпечення глобального й відповідального підходу до змін клімату.

Отже, зміни клімату створюють нагальну необхідність у розумінні, захисті й виконанні основних прав людини, а також у тлумаченні законів, що гарантуватиме правовий захист людства згідно з принципом законності. Тільки через такий комплексний підхід можна забезпечити сталість і життєздатність нашої планети, а також гідне життя для її мешканців у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Önerildiz v Turkey, Application № 48939/99 (20 November 2004). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-67614%22> (дата звернення: 26.10.2023).
2. López Ostra v Spain, Application № 16798/90 (9 December 1994). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/FRE#%22itemid%22:%22001-57905%22> (дата звернення: 26.10.2023).
3. Climate Change and Human Rights. UNEP. December 2015. 56 p. URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/9530/Climate_Change_and_Human_Rights%20human-rights-climate-change.pdf.pdf (дата звернення: 26.10.2023).
4. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 26.10.2023).
5. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 19.10.1973 р. № 995_043. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 26.10.2023).
6. Paris Agreement, opened for signature 16 February 2016, UNTS I-54113 (entered into force 4 November 2016) Preamble. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=en (дата звернення: 26.10.2023).
7. UN HRC Res 7/14 (27 March 2008) reprinted in UN Human Rights Council, Report of the Human Rights Council on its Seventh Session, 39–45, 5UN Doc A/HRC/7/78 (14 July 2008).
8. General Assembly of the Organization of American States, Human Rights and Climate Change in the Americas, OAS Doc. AG/RES. 2429 (XXXVIII-O/08), adopted at the Fourth Plenary Session, held on 3 June 2008. URL: https://www.oas.org/dil/AGRES_2429.doc (дата звернення: 27.10.2023).
9. Ioane Teitiota v. The Chief Executive of the Ministry of Business, Innovation and Employment. SC 7/2015 [2015] NZSC 107. 20 July 2015. URL: <https://climatecasechart.com/non-us-case/ioane-teitiota-v-the-chief-executive-of-the-ministry-of-business-innovation-and-employment/> (дата звернення: 28.10.2023).
10. Найгучніші судові справи зі зміни клімату. Екодія. 15 травня 2021 р. URL: <https://ecoaction.org.ua/klimatychni-sudovi-spravy.html> (дата звернення: 28.10.2023).
11. UN HRC Views adopted by the Committee under article 5(4) of the Optional Protocol, concerning communication № 3624/2019, UN Doc CCPR/C/135/D/3624/2019 (Torres Strait Eight v Australia) (22nd September 2022). URL: https://ccprcentre.org/files/decisions/CCPR_C_135_D_3624_2019_34335_E.pdf (дата звернення: 28.10.2023).
12. Neubauer (n 28). For analysis see Petra Minnerop «The «Advance Interference-Like Effect» of Climate Targets: Fundamental Rights, Intergenerational Equity and the German Federal Constitutional Court» (2022) 34 JEL 135.
13. Зміни клімату і права людини. Lex Inform. Юридичні новини України. URL: <https://lexinform.com.ua/v-sviti/zminy-klimatu-i-prava-ljudynu/> (дата звернення: 20.11.2023).
14. Екологічна бездіяльність: Європейський суд з прав людини починає розглядати позов до 32 країн світу. Rfi. Захистити клімат. URL: <https://www.rfi.fr/uk/%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0/20230927-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D1%83%D0%B4-%D0%B7-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%94-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%B2-%D0%B4%D0%BE-32-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83> (дата звернення: 20.11.2023).
15. International Covenant on Civil and Political Rights, opened for signature 19 December 1966, 999 UNTS 171 (entered into force 23 March 1976). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 28.10.2023).
16. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, opened for signature 19 December 1966, 993 UNTS 3 (entered into force 3 January 1976). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights> (дата звернення: 28.10.2023).
17. Ceri Warnock and Brian J. Preston. Climate Change, Fundamental Rights, and Statutory Interpretation. *Journal of Environmental Law*, 2023, 35, 47–64 pp.
18. *New Zealand Law Review*, Volume 2022, Number 4, April 2022, pp. 515-547(33).
19. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату від 29.10.1996 р. № 995_044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text (дата звернення: 20.11.2023).